

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2025, 8(2): 299-316.

Fıkhi Düşüncenin Yeniden İnşası Bağlamında Kavramsal Tecdid

Conceptual Tajdid in the Context of Reconstructing Fiqhi Thought

Mesut BAYAR

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı /
Assoc. Prof., Dicle University, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
Diyarbakır/Türkiye
mesalem6@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0119-7792

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ekim / October 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 08 Aralık / December 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

DOI: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1804047>

Atıf / Citation: Bayar, Mesut. "Fıkhi Düşüncenin Yeniden İnşası Bağlamında Kavramsal Tecdid". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2025): 299-316. doi: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1804047>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Divinity, Mus, 49250 Türkiye.

Öz

Tecdid, herhangi bir eşyanın, bir sistemin veya bir hükmün ortadan kaldırılması ve yepyeni bir formata dönüştürülmesi faaliyeti değildir. Buna göre İslami hükümlerin tecdidinden bahsedildiğinde de mevcut hükümlerin veya fıkıh birikiminin kökten tasfiye edilmesi ve yeni bir sistemin oluşturulması anlamına gelmemektedir. Aksine tecdid, tarihsel süreç içerisinde asli anlamını kaybetmeye yüz tutmuş hükümlerin veya anlayışların sünnetteki aslına döndürülmesi ve söz konusu hükümlere işlerlik kazandırılması faaliyetidir. Bu özelliğiyle tecdid, hükmün tamamen ortadan kalkması anlamına gelen ilga kavramından ayrılmaktadır. Tecdid ile ilgili çalışmalara bakıldığında tecdid konusunun genellikle bid'atlerin ortadan kaldırılması veya fıkıh usulü ve dini anlayışların yenilenmesi gibi daha genel bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. Bu araştırmada ise tecdid, lafızların yeni bir bakışla ele alınması anlamını belirtmek üzere kavramsal tecdid konusu üzerinden özel bir çerçevede anlatılmaktadır. Kavramsal tecdid ifadesi, klasik fıkıh usulü literatüründe tam olarak yer almasa da kavramların anlam açısından yeniden konumlandırılması sürecini ifade etmek üzere metodolojik bir çerçevede kullanılması tarafımızca uygun görülmüştür. Bilindiği gibi kitap ve sünnette yer alan birçok temel kavram, Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde asıl anlamlarıyla hükümlere kaynaklık teşkil etmiş ve dönem insanları açısından da bu şekilde doğru bir biçimde idrak edilmiştir. Ancak, sonraki zaman dilimleri içerisinde bazı kavramlar çeşitli kültürel, siyasi ve sosyal etkenlerle bir araya gelerek anlam daralmasına, kaymasına ve hatta büyük ölçüde sapmaya uğramıştır. Bu anlamsal sapmalar, herhangi bir bilim alanında gerçekleştiğinde insanların hayatlarını görece daha az etkileyebilirken; dini kavramlarda gerçekleştiğinde bid'at ve hurafelere de sebep olmaktadır. Bundan hareketle, kavramların tahrifini tespit etmek ve aslına döndürmek, günümüz İslami düşüncesi için elzem bir gereklilik olarak görülmüş ve bu konu çalışmaya değer bulunmuştur. Araştırmamız üç ana kısımdan oluşmaktadır: Birinci bölümde tecdid kavramı ve tecdidle ilgili kavramlar açıklanmıştır. İkinci bölümde ise genel hatlarıyla tecdidin dini bir gereklilik olduğu, uygulanma şartları ve farklı çeşitleri izah edilmiştir. Çalışmanın esasını ve en özgün kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise şeriat, cihad ve hac örneğinde somut bir tecdid denemesi yapılmıştır. Bu amaçla öncelikle ilgili kavramların vaz olunan kökeni ve lügavi anlamı ortaya çıkarılmaya gayret edilmiştir. Akabinde bu kavramların farklı disiplinlerde ve tarihsel süreçte zaman içinde kazandığı anlamlar incelenmiştir. Bu anlam değişimlerinin kavramın lügavi anlamından ne ölçüde bir sapmaya yol açtığını göstermek için tarihsel semantik analiz yöntemi uygulanmıştır. Kavramın tarihsel süreci bu kapsamlı analiz ile detaylıca incelendikten sonra anlamdaki tahrif/sapma tespiti yapılmıştır. Son olarak ele alınan her kavram için tecdid kararı, geliştirilen özgün metot esas alınarak belirlenmiştir. Şeriat ve cihad kavramları, toplum nezdinde anlam tahrifine yüz tuttuğu düşünülen en çarpıcı iki örnek olarak ele alınmıştır. Hac kavramı ise, önemli bir dini kavram olmasına rağmen tahrife maruz kalmamış veya anlamsal kayma yaşamamış bir örnek olarak sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, Tecdid, Kavram, Şeriat, Hac, Cihad.

Abstract

The concept of renewal (*Tajdid*) is not an activity aimed at completely abolishing an object, a system, or a specific ruling, only to replace it with an entirely new format. Accordingly, when speaking of the renewal of Islamic rulings, it does not imply a radical purging of existing juristic rulings or the accumulated body of *fiqh* (Islamic jurisprudence), nor does it entail the creation of a brand-new legal system. Conversely, *Tajdid* is an endeavor to restore rulings or interpretations that have gradually begun to lose their original meaning throughout the historical process, bringing them back to their authentic source (*Sunnah*) and reactivating their functionality. This restorative characteristic fundamentally distinguishes *Tajdid* from the concept of abrogation (*Ilga*), which denotes the complete and final removal of a ruling. Studies related to *Tajdid* are often framed broadly, focusing on topics such as the eradication of innovations (*Bid'ah*) or the general renewal of *uṣūl al-fiqh* (principles of jurisprudence) and religious understanding. However, this research specifically narrows the focus to Conceptual Renewal (*Kavramsal Tecdid*), signifying the re-evaluation of specific terms (*lafz*) with a fresh perspective. Although the term "Conceptual Renewal" may not be explicitly found in classical *uṣūl al-fiqh* literature, its use in a methodological framework to express the process of repositioning concepts in terms of their meaning has been deemed appropriate for this study. It is well known that many fundamental concepts in the Qur'an and Sunnah functioned as authentic sources for rulings during the time of the Prophet (peace be upon him) and were correctly

understood by the people of that era. Nevertheless, over successive periods, certain concepts were exposed to various cultural, political, and social factors, leading to semantic narrowing, slippage, and even significant distortion. While such semantic deviations may have a lesser impact in other scientific fields, their occurrence in religious concepts can lead to innovations (*Bid'ah*) and superstitions (*Hurāfāt*). Hence, identifying the corruption of these concepts and restoring them to their original meaning is considered an essential necessity for contemporary Islamic thought, justifying the value of this research. Our research is structured into three main sections: The first section clarifies the concept of *Tajdīd* and its related terms. The second section broadly explains the religious necessity of *Tajdīd*, its preconditions (*shurūṭ*), and its different types. The third section, which constitutes the core and most original part of the study, presents a concrete attempt at conceptual renewal using the examples of *Sharī'ah*, *Jihād*, and *Hajj*. For this purpose, the study first attempts to uncover the original etymology (*lughawī ma'nā*) of the concepts. Subsequently, it examines the meanings these concepts acquired within different disciplines and throughout the historical process. The historical semantic analysis method is applied to demonstrate the extent of deviation between these acquired meanings and the original linguistic meanings. Following this comprehensive analysis of the concept's historical journey, the presence of corruption/deviation (*tahrīf/ṣapma*) in meaning is identified. Finally, the decision for renewal (*Tajdīd*) for each examined concept is determined based on the developed original methodology. *Sharī'ah* and *Jihād* are selected as two striking examples believed to have suffered significant semantic corruption in the public sphere, while *Hajj* is presented as a counterexample—an important religious concept that has remained largely immune to corruption or semantic drift.

Keywords: Fıkıh, Concept, Tajdid, Sharia, Hajj

Giriş

Kavramsal tecdid, klasik literatürde müstakil bir bahis olarak yer almamaktadır. Buna karşın usûl-i fıkıhın özellikle 'delâlet' bahislerinde yer alan vaz', hakikat-mecaz, âmm-hâss gibi konularla irtibatlıdır. Çünkü kavramsal tecdid faaliyetinde, delilsiz bir şekilde zaman içinde bir kavramın anlamının hâssa doğru bir kayma yaşayıp yaşamadığı incelenmektedir.

Çalışmanın başlarında "lafızların tecdidi" konusunda müstakil bir çalışmaya rastlanmaması üzerine bu konu çalışmaya değer görüldü. Öneriler ve yeni araştırmalar doğrultusunda yeni bir literatür taraması yapıldığında araştırmamıza yakın bir eser olan, Ahmed Mahmud Bekrî'nin "Tecdîdü mefhûmî'l-elfâz fî's-Sünneti'n-nebeviyye" adlı eserine rastlanmıştır. Bekrî'nin çalışması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı kelimelerin anlam alanını dönüştürdüğünü, onları ahlakî ve uhrevî bir içerikle yeniden tanımladığını ortaya koymakta; böylece sünnetin bizzat bir kavramsal tecdid gerçekleştirdiğini açıklamaktadır.¹ Bizim çalışmamız ise bu tarihsel olguyu teorik bir çerçevede ele almakta ve anlam daralması veya tahrife uğramış kavramlarda aynı tür bir tecdidin nasıl işletilebileceğini tartışmaktadır. İki çalışma, "kavramsal tecdid" olgusunun bir ihtiyaç olduğuna işaret etme konusunda ise birleşmektedir.

Anlam alanının dışında yapılan tecdid ile ilgili çalışmalarda ise metodolojinin yenilenmesinden², anlayışların yenilenmesine³ kadar geniş bir yelpazede konunun incelendiği görülmektedir.

Makalemizin konusu, ahkâmın değişimi ile de kısmen ilgilidir. Doğrudan ahkâmın değişimini

¹ Ahmed Mahmûd Bekrî, Tecdîdü mefhûmî'l-elfâz fî's-Sünneti'n-nebeviyye ve eseruh fî't-terbiyyeti's-sulûkiyye, *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 4/4 (Cemâziyelevvel 1443/2021).

² Mesela bkz. İdris Türk, Nuh Savaş, Ali Karataş, "İslam Düşüncesinde Tecdit-Meşrûiyyeti, Alanları ve Şartları", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Mart2014); Mehmet Selim Aslan, "Fıkıh Usulünde Tecdid Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam ve Toplum III*, ed. Fikret Karaman (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019); Soner Duman-Shaker Jabarı, "Çağdaş Dönemde Usûl-İ Fıkıhın Yenilenmesi Tartışmaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/1 (Mart 2020).

³ Örneğin bkz. Muammer Esen, "Dini Düşünce de Tecdid", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2009); Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Karadavî, "Tecdîdü'dîn fî dav'i's-sünne", *Mecelletü Merkezi buhûsi's-sünne ve's-sîre*, 2 (1408-1987); Cemal Ağırman, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'yi Göre "Sünnet-i Hasene" Hadisi Bağlamında Dinde Tecdid İmkânı, Alanı ve Sınırları", *Uluslararası Düzcü M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri* (Düzce: Düzce Belediyesi ve İlahiyat Fakültesi, 2007); Mehmet Çeri, *Arap-İslâm Düşüncesinde İhyâ ve Tecdid* (Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

ele almasa da anlamı değişen kavramların aslına tecdidi, günümüzde bu kavramlar üzerinden çıkarılan hükümlerin yeniden incelenmesini gerektirmektedir. Zira bir hükmün meşruiyetini ve sıhhatini, üzerine bina edildiği lafızların vaz olunan sahih anlamları belirler. Eğer hükmün kaynağı olan kavramlar tarihsel süreçte anlamsal kaymaya veya tahrife uğramışsa, bu kavramlar üzerinden yapılan fikhî istinbatların yeniden gözden geçirilmesini gerekir. Nitekim çağdaş bazı çalışmalarda ahkâmın değişmesine etki eden faktörlerden biri olarak “kavram gelişmeleri” zikredilmektedir.⁴ Bazı çalışmalarda ise çağdaş tecdid hareketleri, modern fıkıh düşüncesinde ahkâmın değişmesi kapsamında değerlendirilmiştir.⁵

Tüm bunlar göz önünde bulundurularak, çalışmada öncelikle tecdidin İslam hukukundaki kapsamı, yöntemi ve yeri özetlenecektir. Ardından, kavramlardaki anlam dönüşümünün kavramsal tecdidin gerekliliğini nasıl etkilediğine dair örnekler sunulacaktır.

1.1. Tecdid

Tecdid, c-d-d harflerinden oluşan “cedde” mazi fiilinden türemiş tef’îl babında bir kelime olup sözlükte yıpranmış, eskimiş olanı yenileme, yeni bir hale getirme anlamına gelmektedir.⁶ İslam ilim geleneğinde ise tecdid; eskiyen, bozulup çürümek suretiyle asıl özünü kaybeden herhangi bir şeyi, nesneyi ya da düşünceyi ilk durumundaki taze hâline döndürme çabasıdır.⁷ Tecditte yenileme, kavramı farklı bir kimliğe büründürmek şeklinde değil; ilk kaynaklardaki sahih hüviyetine döndürmek suretiyle gerçekleşir.⁸

Tecdidin, yukarıda seçtiğimiz tarife benzer ve birbirlerine yakın birçok terimsel tanımı yapılmıştır. Tüm tariflerin ortak noktasını çağdaş araştırmacılar şu şekilde açıklamaktadır: “Birincisi silinip giden dinin öğretilerinin canlandırılması, insanlar arasında yaygınlaştırılması ve insanların bunlarla amel etmeye yönlendirilmesidir. İkincisi bid’atların ve bid’at ehlinin kontrol altına alınması; dinin kendisine yapışan cahiliye kalıntılarından temizlenmesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe-i kiramın dönemindeki aslına döndürülmesidir. Üçüncüsü de şer’î hükümlerin yeni çıkan vâkıâ ve durumlara göre değerlendirilmesi ve bu yeni durumların ilahi vahyin yol göstermesine bağlı kalarak çözülmesidir.”⁹

Lafızların anlamlarının teşri kılındığı dönemin anlamından farklı bir şekilde anlaşılması da bir bid’at türüdür. Bu itibarla anlamlarından sapan lafızları orijinal anlamlarına döndürme faaliyetine katkıda bulunmak tecdid açısından önemlidir.

Tecdid lafzı, Kur’ân-ı Kerîm’de geçmemekle beraber aynı kökten gelen ve yeni anlamına gelen cedîd kavramı bazı âyetlerde yer almaktadır. Bu âyetlerdeki ibarelerden ihyâ, diriltme ve dönüş gibi anlamlar öne çıkmaktadır. Nitekim tüm âyetlerde halk-ı cedîd kavramı yeni yaratma anlamında kullanılmıştır. Mesela Kâf süresi 15. âyette halk-ı cedîd, birinci yaratılış anlamındaki halk-ı evvel ile karşılaştırılmalı olarak geçmiştir.¹⁰

Sünnette de tecdide işaret eden birçok rivayete ulaşmak mümkündür.¹¹ Fakat tecdidle ilgili en

⁴ Mehmet Şener, “Ahkâmın Değişmesi ve Buna Etki Eden Faktörler” *DE.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 10. Çalışmada mal kavramının giderek gelişmesi sonucunda menfaatlerle mücerred hakları da içine alacak şekilde kapsamının genişlediği zikredilmektedir.

⁵ İbrahim Hata, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesine Modern Yaklaşımlar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 113.

⁶ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü’s-Şîhâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1420/1999), “cedde”, 54; Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dârü’s-Sâdır, 1414/1993), “cedde”, 3/111.

⁷ Muammer Esen, “Dini Düşüncede Tecdid”, *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2009), 39.

⁸ Tahsin Görgün, “Tecdid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/234.

⁹ İdris Türk, Nuh Savaş, Ali Karataş, “İslam Düşüncesinde Tecdit-Meşrûiyyeti, Alanları ve Şartları-”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Mart 2014), 105.

¹⁰ Kâf, 50/15.

¹¹ Mesela bir hadiste: “Bu ilmi her neslin adaletli kimseleri taşır; tahrif edenlerin tahrifini siler, batıl ehlinin yorumlarını geçersiz kılar, cahillerin taşkınlıklarını bertaraf eder” buyrulmaktadır. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir el-Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1426/2003), 10/353 (No. 20911).

net ifade Hz. Peygamber'in (s.a.v): *"Allah her yüzyılın başında dinlerini tecdid edecek bir kişiyi gönderir"*¹² hadisinde geçmektedir. Bu hadiste tecdid kavramı kullanılmak suretiyle dinin tecdidinden bahsedilmiştir. Hadisin zahir anlamına göre bunu bir kişi gerçekleştirecektir. Nitekim her asır için bir tane müceddid zatın varlığından bahsedilmiş ve ona göre bazı isimler kaynaklarda zikredilmiştir.¹³

Hadis ibaresinde geçen müceddidin bir kişi ile sınırlı olmadığını düşünenler de mevcuttur. Bunlardan biri Karadâvî olup görüşünü Zehebî (ö. 748/1348) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) gibi tarih ve siyer âlimlerine dayandırmaktadır.¹⁴ Aynı şekilde Karadâvî, tecdid edilenin Allah'ın indinde olan din değil ümmetin zihninde olan din olduğunu beyan etmektedir.¹⁵ Bu son izahı da tecdidin hangi alanda gerçekleşmesi gerektiğine dair önemli bir ipucu içermektedir.

Bazı alimler, etkisi diğerlerinden daha fazla oldukları için her yüzyılda olduğu gibi her bin senenin başında da müceddidlerin bulunacağına kanaat getirmişlerdir. Bunlar, birinci bin yıl için İmam Şâfiî (ö. 204/820), ikinci bin yıl için ise İmam Rabbânî (ö. 1034/1624) gibi alimleri zikretmişlerdir.¹⁶

Hadiste geçen ifade, her ne kadar dinde yenileme olarak geçmekte ise de bunda bir tahsis olduğu ve tüm dini hükümleri kapsamadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tecdid, İslami düşüncede özellikle kelamda ve fıkıhta kullanılan bir kavramdır.

1.2. İhyâ

İhyâ, diri anlamına gelen hayy kelimesinden türemiş if'âl babında bir mastar olup lügat olarak ölüyü diri hale getirme anlamına gelmektedir.¹⁷ Hayy kelimesi bu anlamıyla birçok âyette ve çoğu zaman ölümlerin durumu anlatılırken geçmektedir.¹⁸

Terim olarak ise ihyâ, fıkıhta tek başına kullanılmamakta, ancak terkip yoluyla farklı anlamlar kazanmaktadır. Mesela işlenmemiş arazinin işler hale getirilmesi ihyâi'l-mevât olarak geçmektedir. Aynı şekilde kadir gecesini gibi mübarek zamanların ibadetle değerlendirilmesi de "kadir gecesini ihyâ etme" şeklinde ifade edilir. Bu terkiplerde geçen ihyânın pasif olanı aktif etme, işlemez olanı işler hale getirme gibi anlamları içerdiği görülmektedir. Sünnetin ihyâsı denildiğinde de tekrar sünnete dönme ve sünneti bid'atler karşısında işler hale getirme kastedilir. Dini ilimlerin ihyâsı adıyla geçen eserlerde de¹⁹ ihyâ, dini ilimlere canlılık kazandırma olarak anlaşılmalıdır.

İhyâ ile tecdid arasındaki anlam ilişkisine gelince; ikisi bir yönüyle eş anlamlıdır. Çünkü ikisinde de işlerlik kazandırma anlamı bulunmaktadır. Bununla birlikte ihyâ sadece bir şeye canlılık kazandırmayla sınırlı bir anlam ifade ederken, tecdid söz konusu canlılık kazandırmanın yöntemini de açıklamaktadır.²⁰

1.3. Islah

Islah, sözlükte bozmanın zıddı anlamında olup bozulduktan sonra bir şeyi düzeltme ve onu ikame etme anlamına gelmektedir.²¹ Kelime hem maddi hem de manevi olarak bozuk olan şeyleri düzeltme anlamını içermektedir. Buna göre bir sarık başta eğri durduğunda düzgün hale getirme

¹² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Melâhım", 36 (No. 4291).

¹³ Bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *et-Tenbîh (et-Tenbi'e) bi-men yeb'asühullâhü 'alâ re'si külli mi'e*, Thk: Abdulhamîd Şânûhe (Beyrut: Dâru's-Sika li'n-Neşr ve't-Tevzî, ts.), 33-36.

¹⁴ Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Karadavî, "Tecdîdü'dîn fî dav'i's-sünne", *Mecelletü Merkezi buhûsi's-sünne ve's-sîre*, 2 (1408-1987), 16-18.

¹⁵ Karadavî, "Tecdîdü'dîn fî dav'i's-sünne", 27-28.

¹⁶ Bkz. Mehmet Erdem, "Serhendi'nin Tecdit Yönteminde Fıkıhın Yeri", *Dini Araştırmalar* 9/26 (Aralık 2006), 298.

¹⁷ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Îkâmûs*, thk. Heyet (y.y: Dâru'l-Hidâye, ts.), "hayy", 37/507.

¹⁸ Mesela bkz. el-Bakara, 27/28.

¹⁹ Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.).

²⁰ İki kavram hakkında Müslüman düşünürlerin kısaca görüşleri için bkz. Esen, *Dini Düşüncede Tecdid*, 41.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "slh", 2/517.

fiiline ıslah denildiği gibi iki kavgalı kişinin arasını barıştırmak ve düzeltmek de ıslah kelimesiyle ifade edilmektedir. Dini anlamda kullanımı ise manevi düzeltme kısmı kategorisine girmektedir. Mesela toplumun ıslahı ifadesinde manevi ıslah anlamıyla kullanılmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ıslah ifadelerinin çoğu bu anlamdadır.²²

Düzeltilmek ve düzgün hale getirmek gibi anlamları içermesi sebebiyle ıslah kavramı, tarihsel süreçte tecdid ve ihyâ kavramlarına yakın anlamlarda kullanılmıştır. Ancak ıslahta düzeltmenin bir sınırı bulunmamakta, bu yönüyle tecdide değil Batı'daki reform kavramlarına benzemektedir. Nitekim reform hareketlerine tecdid ve ihyâ hareketleri değil de ıslahat hareketleri denilmiştir.

Tecdid asla dönüşü ifade ederken, ıslah aslı dönüştürmeye karşılık gelmektedir. ıslah başkalaşmak iken tecdid yenilenmektir.²³ Tarihsel serüven açısından tecdid, İslam âleminde öze dönüşe karşılık gelirken, ıslah ve reform Hristiyan-Batı dünyasında külli değişimi ve ana damardan kopuşu temsil etmektedir.²⁴ Başka bir ifadeyle tecditte din hakkındaki yanlış anlama ve sapkın uygulamalar "tashih" edilmekte, din, bu anlayış ve uygulamalardan, daha teknik bir ifadeyle bid'atlerden, tamamen arındırılmaktadır. Reformda ise tashih edilen dinin kendisi olup bu sayede bid'atler dinin bünyesinde içselleştirilmektedir.²⁵

1.4. Lafız

Lafız(lafz); lügatte ağızdaki şeyi dışarı atmak²⁶ anlamına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak ise lafız; anlamlı olsun veya olmasın insanın ağzından çıkan her türlü söz veya bu sözlerin hükmünde kabul edilen ifadeler için kullanılmaktadır.²⁷ Tanımda "anlamsız (mühmel) lafız" ile kastedilen, "deyz" gibi herhangi bir anlama delalet etmeyen fakat telaffuz edilen ifadelerdir. Bu tür lafızlar, bir anlam taşımadıkları halde ağızdan çıktıkları için lafız kategorisine girer.

Tarifte geçen "lafız hükmünde olanlar"dan maksat; ağızdan çıkmamakla birlikte anlam ifade eden işaret, sükût gibi iletişim biçimleridir. Kişi konuştuğu ve anlamını bildiği bir dilde bir kelimeyi telaffuz ettiğinde ancak o kelimenin manasını kastetmezse, bu ifade hükmen 'mühmel lafız' sayılır. Dolayısıyla manası kastedilmeyen böyle bir telaffuza şer'î veya hukuki herhangi bir hüküm bağlanmaz.²⁸

1.5. Vaz'

Vaz', sözlükte bir şeyi bir mekâna koymak demektir.²⁹ Terim olarak ise "bir şeyin başka bir şey için tahsis edilmesidir ki ilk şey kullanıldığında yahut hissedildiğinde ondan ikinci şey anlaşılır" şeklinde tarif edilmiştir.³⁰ Öyleyse lafzın vaz'ı, lafzın belirli bir anlam için tahsis edilmesidir. Bu sayede kelime kullanıldığında ona tahsis edilen anlamın anlaşılmasını sağlar

Vaz', esas itibarıyla lafız ile anlam arasındaki ilk bağı kuran süreç olduğundan, şer'î metinlerin doğru anlaşılmasında merkezî bir konuma sahiptir. Usulcüler, bir kelimenin anlamının hangi mekanizma ile belirlendiğini, bu anlamın lafza nasıl yerleştirildiğini ve lafız-mana ilişkisinin yapısını incelerler. Bu ilişkinin umûm-husûs, hakikat-mecâz veya mutlak-mukayyed gibi kategorilerden

²² Örneğin bk. el-Bakara 2/228; el-En'âm 6/48; el-Hucurât 49/9-10.

²³ Merter Rahmi Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reforma Karşı Tecdit Ya Da Başkalaşmadan Yenileşme Tasavvuru". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2013), 139.

²⁴ Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reforma Karşı Tecdit", 140.

²⁵ Rasim Özdenören, "Reform ve Tecdit", *Diyanet Aylık Dergi*, 242/ (Şubat 2011), 17; Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reforma Karşı Tecdit", 140.

²⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî vd (y.y. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), "lefeza", 8/161.

²⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk Minşavî (Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.), "lafz", 161.

²⁸ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, *Kavâ'idü'l-ahkâm fi meşâlihi'l-enâm* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1414/1991), 2/120.

²⁹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), "vad'", 6/117.

³⁰ Cürcânî, *Ta'rifât*, "vad'", 211.

hangisine girdiği, metinden çıkarılacak hükmün belirlenmesinde belirleyici rol oynar. Dolayısıyla vaz' ilmi, kelimenin doğru anlamını tespiti yarayan temel bir araçtır. Bu ilke göz ardı edildiğinde lafızların taşıdığı manalar kayabilir veya yanlış yorumlara konu olabilir. Lafızların anlamlarının yenilenmesi yahut asıl anlamlarına döndürülmesiyle ilgilenen çalışmalar için, bu vaz' ilişkisinin doğru tespiti ve dikkate alınması zorunludur.

1.6. Delâlet

Sözlükte, kılavuzluk temelli gösterme³¹ anlamına gelen delâlet, terim olarak ise bir şeyin bilinmesiyle ona bağlı bir şeyin de bilinmesi³² olarak tarif edilmektedir. Lafzın delaleti özelinde "bir lafzın kendisiyle ilişkilendirilen bir anlama nasıl işaret ettiğini açıklayan bir kavram"dır. Delâlet, lafzın insan zihninde bir anlamı uyandırmasına kılavuzluk eder. Bu süreç, lafzın hangi bağlamda ve nasıl kullanıldığına bağlıdır. Bu anlam ilişkisinin mahiyeti, lafzın bağlamı ve kullanım amacı gibi unsurlara bağlı olarak şekillenir.

Usulcüler, delaleti özellikle Kur'an ve sünnetten şer'î hükümler çıkarma yöntemi olarak ele alırlar. Delâleti açık olan lafızlarda hüküm doğrudan anlaşılırken, delâleti kapalı, karineye veya bağlama ihtiyaç duyan lafızlarda içtihadı başvurulur. Lafızların tecdidi bağlamında, delâlet ve vaz' kavramları belirleyici bir konumdadır. Zira bir lafzın tecdide konu olabilmesi, öncelikle söz konusu lafzın hangi anlama vaz' edildiğinin (asli anlamının) ve bu anlamın metinlerde hangi yolla delâlet ettiğinin doğru tespit edilmesine bağlıdır. Vaz'daki kayma veya delâlettaki daralma/genişleme, kavramların zamanla anlam kaybına uğramasına yol açabilir. Bu sebeple tecdid faaliyetlerinde esas olan, lafızların asli anlam-delâlet ilişkisini yeniden ortaya koymak ve kullanımın buna uygunluğunu değerlendirmektir.

2. Tecdidin Kapsamı

Allah, her yüzyılın başında dinlerini tecdid edecek bir kişiyi insanlara gönderir"³³ hadisi her asırda tecdidin gerekliliğine ve imkanına işaret etmektedir. Tanımlar çerçevesinde de tecdid, dini kendisine isabet eden şaibelerden arındırmak, kesin ve değişmez kurallarını aşmamak şartıyla hurafe haline gelmiş şeylerde "yeni yorumlar yapmak" anlamına gelmektedir. Zira, dinin sabiteleri üzerinde yapılacak köklü ve yeni yorumlar, hükümleri esastan değiştirmeye götüren reformist bir yaklaşım olacaktır. Bu durum, tecdidin öze dönüş özelliğinin aksine, dinin özünü tahrif etme riski taşıdığından, bid'at ve hurafenin en tehlikeli türlerinden biri haline gelecektir.

Çağdaş araştırmalara göre tecdid, bir yandan geçerliliği kalmamış eski içtihatların değişmesini, diğer yandan dini hayatta meydana gelen bozulmaların düzeltilmesini ifade etmektedir.³⁴ Bazı çağdaş araştırmacılara göre ise tecdid, tek alanda gerçekleşmez. Bir âlim fıkhıta, diğeri akidede, üçüncüsü davet ve kültürde, dördüncüsü eğitim ve toplumsal ıslah konusunda, beşincisi ekonomi ve siyasette vb. alanlarda tecdit yapabilir.³⁵ Ancak kanaatimize göre son üç tasnif ilk ikisinin içinde değerlendirilir. Çünkü konuya detaylıca bakıldığında tecdidin biri bid'atleri ayıklama diğeri ise zayıflayan imanı güçlendirme görevini gördüğü görülmektedir. Yüzyılda bir veya bin yılda bir geldiği kabul edilen müceddidlerin esas uğraş alanı, Müslümanların hayatında meydana gelen bidat ve hurafeleri ortadan kaldırmak olmuştur.

³¹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "delalet", 28/398.

³² Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1417/1996, "delalet", 1/787.

³³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Melâhım", 36 (No. 4291).

³⁴ Cemal Ağırman, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye Göre "Sünnet-i Hasene" Hadisi Bağlamında Dinde Tecdid İmkânı, Alanı ve Sınırları", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri* (Düzce: Düzce Belediyesi ve İlahiyat Fakültesi, 2007), 683.

³⁵ İdris Türk, Nuh Savaş, Ali Karataş, "İslam Düşüncesinde Tecdit-Meşrûiyeti, Alanları ve Şartları", 111.

2.1. Zayıflayan İmanı Güçlendirme Olarak Tecdid

Toplumsal dini hayatta bozulma meydana geldiği gibi bireysel dini hayatta da bozulma meydana gelebilmektedir. Diğer yandan toplumdaki yaygın anlayışların kişinin hayatını etkilediği bilinen bir gerçektir. “İnandığınız gibi yaşamazsanız, yaşadığınız gibi inanırsınız” şeklindeki anonimleşmiş söz, bu ilişkinin kaçınılmazlığını veciz bir şekilde dile getirmektedir. Bu sebeple kaynaklarda kişinin imanını yenilemesinden bahsedilmektedir.

İtikad alanındaki tecdid, imanın yenilenmesi ile ilgilidir ve bunu ifade etmek üzere öteden beri tecdîdü’l-iman kavramı kullanılagelmıştır. Kelâm ilminde imanın artıp eksildiği kabul edildiğinden, burada kastedilen yenileme imansızlıktan dönüş anlamında değil; imanın güçlendirilmesi, canlı tutulması ve zayıflamasına sebep olan etkenlere karşı takviye edilmesi anlamındadır. Nitekim bir hadiste müminlerin imanlarını yenilemeleri istenmiş ve bunun yolu olarak da kelime-i tevhidin sıkça söylenmesi tavsiye edilmiştir.³⁶ Çalışma alanımız fıkıhtaki tecdid olduğu için imanın tecdidi konusunda bu kadar bilgi vermeyi yeterli görüyoruz.

2.2. Bid’atleri Ayıklama ve Fıkhi Düşüncenin Yeniden Yorumlanması Olarak Tecdid

Fıkıhta tecdid, klasik dönemde furu’ konularıyla ilgili sınırlı bir alanda kullanılırken modern dönemde usulü içine alacak şekilde geniş bir perspektifte kullanılmaya başlanmıştır.³⁷ Mesela tecdid, klasik eserlerde niyetin yenilenmesi tecdîdü’n-niyye, abdestin yenilenmesi tecdîdü’l-vudû, tevbenin yenilenmesi tecdîdü’t-tevbe, nikâhın yenilenmesi tecdîdü’n-nikâh, yeniden dava açılması tecdîdü’d-dava gibi furu ibareleriyle ifade edilir. Günümüzde ise İslam anlayışının yenilenmesi için tecdîdü’l-fikri’l-İslamî, İslam hukuk metodolojisinin yenilenmesi için de tecdîdü usulî’l-fıkıh tamlamaları kullanılmaktadır.³⁸

Çağdaş araştırmacılar, fıkıh ve fıkıh usulü ilmindeki tecdidin değişik maksatlarla yapıldığını belirtmektedir. Buna göre günümüzde fıkıh usulü alanındaki tecdid faaliyetleri, “Klasik fıkıh usulünün işlevsizliğini ve gereksizliğini”, “fıkıh usulünü çağa uyarlama”, “fıkıh usulünün şekli ve tali kaynaklarını yenileme” ve “fıkıh usulünü tarihsel açıdan yenileme eğilimi”³⁹ şeklinde ortaya çıkmaktadır. Araştırmamız, fıkıh usulünde temel bir yere sahip olan lafızların anlam-delâlet ilişkisinin tecdidi konusunu ele almaktadır. Bu yönüyle çalışmamız, yukarıda sayılan eğilimlerden hiçbirine doğrudan dâhil olmamaktadır. Bununla birlikte, fıkıh usulünün önemli bir kısmını lafız bahsinin oluşturmasından dolayı, çalışmamızı ‘fıkıh usulünü yenileme çalışmaları’ ile kısmen ilişkilendirmek mümkündür. Zira bu çalışma, lafız-delâlet ilişkisine yeni bir bakış açısı sunan somut örnekler içermektedir.

3. Kavramsal Tecdid

Çalışmanın bu bölümünde, daha önce teorik çerçevesi ve tarihsel dayanakları çizilen genel *tecdid* olgusunun, pratikteki en hayati veçhelerinden biri olan *kavramsal tecdid* ele alınacaktır. Buradan hareketle, öncelikle fıkıh kavramlarında tecdidin neden gerekli olduğu, ardından da bu sürecin nasıl işletileceği metodolojik örneklerle ortaya konacaktır.

3.1. Fıkıh Kavramlarında Tecdidin Gerekliliği

Kavramların aslî anlamlarını korumak veya yeniden inşa etmek, İslam dininin sağlıklı bir

³⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1416/1995.), 8/395. (No. 8695).

³⁷ Mehmet Çeri, *Arap-İslâm Düşüncesinde İhyâ ve Tecdid* (Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 5.

³⁸ Mehmet Selim Aslan, “Fıkıh Usulünde Tecdid Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam ve Toplum III*, ed. Fikret Karaman (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019), 520.

³⁹ Soner Duman-Shaker Jabarı, “Çağdaş Dönemde Usûl-İ Fıkıhın Yenilenmesi Tartışmaları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020), 199-200.

şekilde anlaşılması için zaruridir. Bu zarureti ortaya koyan üç temel gerekçe bulunmaktadır: Birincisi, Müslümanların kavramların kaynağı olan temel metinleri (Kur'an ve Sünnet) doğru anlama mecburiyetlerinin olması; ikincisi, tarihsel süreçte anlam kaymasına uğrayarak bağlamından kopan kavramları aslına döndürmenin zorunluluğu; üçüncüsü ise, kavramları istila eden bid'at ve yabancılaşmalarla mücadelenin bir gereği olarak onları özüne kavuşturma ihtiyacıdır. Aşağıda bu gerekçeler ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

3.1.1. Kur'an ve Sünneti Doğru Anlamak

Kavramların yeniden inşası faaliyeti, nihai olarak onların dayanağı olan Kur'an ve sünnet metinlerinin doğru anlaşılmasına hizmet eder. Nitekim, fıkıh usulünde istinbat çalışmaları da aynı gayeye yöneliktir. İstinbatın, usulcüler tarafından "nassta kapalı bulunan bir anlamın ortaya çıkarılıp belirgin hale getirilmesi"⁴⁰ şeklinde tarif edilmesi, lafızların aslı anlamını koruma çabasının, usûl-i fikhin temel amaçlarından biri olduğunu açıkça göstermektedir. Bu tarif, kavramların gerektiğinde yenilenmesinin, metnin maksadını kavrama çabasının bir parçası olduğunu göstermektedir.

3.1.2. Nazil Olduğu Dönemin Anlamından Kopan Kavramların Yeniden Aslı Manasına Döndürülmesinin Vücûbu

Tecdid faaliyeti, şer'î nasların özüne sadık kalarak ve İslam ilim geleneğinin birikimini göz ardı etmeden gerçekleştirilmelidir. Nitekim çağdaş araştırmacılar, tecdid ile ilgili şartları zikrederken yalnızca içtihad yapılabilir alanlarda gerçekleştirilmesi, uygulanabilir ve pratik sonuçlar doğurması, başka kültürlerin etkisi veya baskısı altında şekillenmemesi ve çoğunluğun (cumhurun) benimsediği metodolojik ilkelerin esas alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar.⁴¹ Bu şartlar, sadece inanç ve anlayışların tecdidi için değil kavramların tecdidi için de geçerlidir.

Aradan uzun zamanın geçmesi veya metnin içinde geçen kavramların başka dillere de geçmesi gibi sebepler bir metnin ve bu metinde verilen mesajın tam olarak anlaşılmasını engeller. Çünkü eldeki tüm imkânlar kullanılsa bile bir metnin mesajının sonradan gelen muhatapları tarafından bu mesajın verildiği zamandaki muhatapları gibi doğru anlaşılması aynı netlikte değildir. Fıkıh kavramlarında da bu süreç yaşanmıştır. Bunun bir sonucu olarak başlangıçta çok genel bir anlamı olan bir kelime, zaman içinde daha spesifik bir anlam kazanmış ve sadece o anlamla ilişkilendirilir hale gelmiştir. Anlamı açık olan bir lafız zaman içinde yoruma açık ve tevil edilebilir hale gelmiş mecaz anlamlı bir lafız da gerçek anlamlı bir lafız olarak telakki edilmiştir. Nitekim muhatapların sadece Araplardan oluştuğu ilk dönemlerde ayet ve hadis metinleri üzerinde anlam ve yorum yapma ihtiyacı duyulmamıştır. Ancak İslam coğrafyasının genişlemesi ve Arap olmayanların Müslüman olmaları bu kavramları içtihad yoluyla anlama faaliyetlerini hızlandırmıştır. Zira Arap olmayanların dil kurallarını öğrenmeden anlam vermeleri mümkün değildi.⁴²

3.1.3. Bid'atlerle Mücadele Emrinin Gereğinin Yerine Getirmek

Bid'at, sözlükte başlangıçta olmayan ve yeni ortaya çıkan şeydir.⁴³ Dini bir terim olarak ise din kemale erdikten sonra ortaya çıkan yeni şeyler anlamına gelir. Sözlük anlamı çerçevesinde bidat, iyi veya kötü sonradan ortaya çıkan her şeyi kapsayan genel bir adlandırma iken dini terminolojide kötü (bid'at-i seyyie) anlamıyla kullanılmış ve sünnette yeri olmayan yenilikleri ifade etmiştir.⁴⁴

Tabiîn döneminden bu yana İslam âlimleri, kavramların anlamlarını korumak için bid'at ehlinin nasları tahrif girişimlerine karşı mücadele etmiş ve tahrife karşı tecdid faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

⁴⁰ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1999), 2/92.

⁴¹ Bedri Aslan, *İslam Hukukunda Tecdid* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 51-52.

⁴² Muhammed Abdülmecîd es-Süsve'tü's-Şerefi, "Tecdidü usûli'l-fıkh", *Mecelletü'l-Câmiati's-Şârika li'l-ulûmi's-şer'iye ve'l-insâniyye*, 3/2 (Cemaziyelevvel 1428/2009), 334.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "bid'a", 8/6.

⁴⁴ Ebû Habîb, Sa'dî, *el-Kâmûsü'l-fıkhî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), "bid'a", 31.

Bu sebepten dolayı ana akım olarak isimlendirebileceğimiz ehl-i sünnetin belirlemiş olduğu sistemin dışına çıkanlar bid'at ehli telakki edilmiştir.⁴⁵ Tarihsel süreçte alimlerimizin bu çalışması kavramlarda tecdid faaliyetinin tarihsel süreçteki ilk örneklerini teşkil etmektedir. Öyleyse bazı kavramların günümüzde de tecdid faaliyetine konu olması gerektiği anlaşılmaktadır.

3.2. Arapçada Dil ve Kavramların Semantik Serüveni

Araştırmacılar; Arap dilinin tarihçesini eski Arapça, klasik Arapça, orta Arapça ve modern Arapça olmak üzere dört döneme ayırıp her birini kaynaklarıyla beraber zikretmişlerdir.⁴⁶ Buna göre eski Arapçanın ilk izleri Asurilerin metinlerde geçmektedir. M.Ö 853-626 yılları arasında Asurlular'ın Aribiler'e karşı yaptıkları savaşlara dair Asuri metinlerinde eski Arapça kullanılmıştır. Araplar'a ait en eski kitabeler ise, tahminen milattan önce VI. yüzyılın ortalarına kadar çıkan ve müsned denilen metinlerdir.⁴⁷ Klasik Arapça ise miladi 512 tarihli Zebed, 528 tarihli Üseys ve 568 tarihli Harran kitabelerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Klasik Arapça'yı temsil eden metinler şunlardır: Kadim şairlerin (cahiliyye, muhadramûn)⁴⁸ ve İslami devrin ilk şairlerinin şiirleri, Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in ve ilk halifelerin resmi haberleşmeleri, hadis, Eyyâmü'l-Arab'ta geçen⁴⁹ mensur parçalar ve emsal.⁵⁰ Sözü edilen tarihlerin hemen akabinde Arap şiirinin belâğat açısından üst seviyelere çıktığı dönemler gelmektedir. Tam da bu dönemde nazil olan Kur'an ayetleri sadece içerik yönünden değil şekil yönünden bir mucize olarak bu şiirlere ve Eyyâmü'l-Arap gibi yazılı ve sözlü gelenek hikayelerine karşı meydan okumuştur. İlk dönem İslam devletiyle birlikte Arapça, Arap yarımadasından çıkıp geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bu, anadili olmayan Arapça olmayan milyonlarca insanın dili öğrenmesine ve kullanmasına neden oldu. Zamanla da Klasik Arapçanın karmaşık irab (kelime sonlarındaki harekeler) sisteminin konuşma dilinde basitleşmesine ve hatta kaybolmasına yol açtı. Böylece orta Arapça doğdu. Modern Arapça ise Arapların Avrupa ile temasları sonucu ortaya çıktı.⁵¹

Bir kelimenin orijinalinin tespiti edilmesinde dil serüveninin tespiti önemli bir yer tutmaktadır. Eski Arapçaya ait bulgular bu konuda oldukça kısıtlı bir imkân sunmaktadır. İslam'ın ilk dönemlerinde yazılan sözlükler, klasik Arapçanın serüvenini özetleyen metinler olarak en sağlam kaynaklardır. Özellikle ilk sözlük kitabı olması açısından Halil b Ahmed (ö. 170/786)'in *Kitabu'l-ayn*'i çok önemlidir. Bunlar hem temel dini metinleri hem de İslam öncesi Arap yazılı ve sözlü kültürlerini içermeleri bağlamında çok önemli eserlerdir. Nitekim bu eserlerin çoğunda terim anlamı, Kuran ve sünnette ele alınışı ve Arapların gündelik kullanımları da belirtilir. Dolayısıyla bu lügat kitapları, günümüzdeki basit kelime karşılığı veren sözlüklerden çok daha farklıdır.

Arapçada İslam dininin gelişiyi kavramlar geniş bir kullanım anlamını korumuş hatta daha da zenginleşmiştir. İslam dini metinlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte bir kelimenin ilk vadi anlamı zamanla mecazileşmiş, terim yoluyla anlam ve kapsamında daralma meydana gelmişse de anlamını tamamen kaybetme süreci yaşanmamıştır. Çünkü İslam dini, Arapçanın şiir ve kıssalarla en zengin halini yaşadığı çağda gelmiştir. Kelimelerde tahrif, dini metinlerin yazımından çok asırlar sonra

⁴⁵ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994, 10/ 502-504.

⁴⁶ Nihat M. Çetin, "Arap-Dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 3/ 282.

⁴⁷ Çetin, "Arap-Dil" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3/282. Bu bilgiler, Arap dilinin İslam'dan çok uzun süre önce de var olan ve diğer kültürlerle etkileşim içinde olan köklü bir dil olduğunu göstermektedir.

⁴⁸ Hem Cähiliye devrinde hem İslâmî dönemde yaşamış, Hz. Peygamber hayatta iken veya vefatından sonra müslüman olmuş, ancak onu mümin olarak görememiş kimselere muhadramûn denir. Mehmet Efendioğlu, "Muhadramûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/393.

⁴⁹ Eyyâmü'l-Arab, sözlük anlamıyla Arap günlükleri anlamına gelse de Arap kabilelerinin kendi aralarında veya komşu krallıklarla yaptıkları savaşların genel adıdır. Bu savaşlar can ve mal kaybı açısından Araplar için bir yıkım olmuşsa da edebî açıdan dillerinin gelişmesine katkı sağlamış ve bir-çok şiir türünün şekillenmesinde rol oynamıştır. Bkz. Kadri Yıldırım, "Eyyâmü'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zükâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Ekim 2008), 125.

⁵⁰ Çetin, "Arap-Dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3/283.

⁵¹ Geniş bilgi için bk. Çetin, "Arap-Dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3/284-285.

peyderpey gerçekleştirmiş batılılaşma cereyanıyla birlikte dil hem yapı hem anlam itibariyle büyük bir değişim geçirmiştir.

3.3. Seçilmiş Kavramlar Üzerinden Tecdid Denemesi

Kavramlar, çalışmamızın üç aşamalı metodolojik çerçevesine tabi tutulacaktır. Öncelikle, ilgili kavramın vaz' olunan lügavî kökeni ve aslî anlamı tespit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü bir kavramın tahlili, aslî (orijinal) anlamının tespit edilmesi ile başlar. Ardından, kavramın tarihsel süreçteki anlam dönüşümü (semantik serüveni) ve farklı disiplinlerde kazandığı anlamlar tahlil edilecektir. Son olarak, tespit edilen tahrif/sapma durumları ışığında, kavramlar için bir tecdid kararının gerekliliği metodolojik çerçeveye dayandırılarak hükme bağlanacaktır. Ele alacağımız kavramlar, makalenin kapsamını aşmamak için yalnızca şeriat, cihad ve hac kavramlarıyla sınırlandırılacaktır.

3.3.1.Şeriat Kavramı

Semantik Seyir: "Şeriat" kelimesi Arapça "şe-ra-a" (شَرَعَ) fiilinden türemiş ism-i fail kalıbında müştak bir isimdir. Sözlük anlamıyla şer', bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak ve açık hale getirmek olarak tarif edilmiştir.⁵² Şeriat (شريعة) ise, canlı bir varlığın (insan veya hayvan) su kaynağına yönelmesi ve o suyu doğrudan ağızyla içmeye başlaması veya bu suya giden yollar anlamına gelmektedir.⁵³ Buna göre şeriat kelimesinin vaz' olduğu (konulduğu) ilk anlamsal kökeni, hayatın kaynağı olan suyun bulunduğu alan ve bu hayati kaynağa ulaşmayı sağlayan belirgin ve açık yollardır.

Şeriatın bu anlamlarda kullanılmasının örneklerini Kur'an âyetlerinde bulmak mümkündür. Mesela İsrâilîlerin avlanma yasağıyla ilgili olarak sınanmasına dair ayette geçen ve balıkların durumunu tasvir eden "şurraan" (su yüzüne çıkarak, akın akın) kelimesi⁵⁴ bu kavramın lügat anlamını içermektedir. Bunun dışındaki ayetlerde ise terim anlamıyla yani "dini yasalar" anlamında kullanılmıştır.⁵⁵

Kavramlar, tarihsel süreç içerisinde toplumun örfünden etkilenecek veya belli bir alanın uzmanları tarafından özel bir terimi ifade etmesi amacıyla sınırlandırılarak asıl anlamından uzaklaşmaktadır. Şeriat kavramı da kök anlamından belli bir alanın özel terimi haline geçerken önce geniş bir anlam kazanmış daha sonra ise daralma sürecine girmiştir.

Şeriat, Kur'an'da ve ilk dönem kullanımlarında öncelikle ilahi yol anlamıyla sınırlandırılmıştır.⁵⁶ Ancak bu süreçte tüm ilahi dinlerin yaşam ve kuralları anlamında kullanılmış iken hicri ikinci asrın sonuna doğru sadece İslam hukukunun inanç, amel ve ahlaki hükümlerini ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır.⁵⁷ Diğer yandan Câsiye süresi 45.ayette Hz. Muhammed'e (s.a.v.) verilen şeriatın mutlak olarak takip edilmesi gerektiği belirtilir. Bu ayet, İslam şeriatının diğer şeriatları nesh etme durumunu da dolaylı olarak destekleyen temel metinlerdendir.⁵⁸ Bir hadiste şeriatın sahih bilgi (ilim), ahlaklı olmaktan ibaret olduğu belirtilerek tahriften kurtulmanın yolu gösterilmiştir.⁵⁹

Şeriat, hicri dördüncü asır civarında İslam'ın sadece zahiri hükümleri olarak anlaşılmıştır. Kelimenin kapsamını daraltan bu bakış açısıyla şeriat ilk defa tahrif denilecek bir sürece girmiştir. Bu

⁵² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, "şere'a", 3/262; Talip Türcan, "Şeriat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571.

⁵³ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, "şere'a", 1/252; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn), 1407/1987, "şere'a" 3/1236; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. "şeri'a", 3/262.

⁵⁴ el-A'râf 7/163. إِذْ تَأْتِيهِمْ جِثَاءُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا

⁵⁵ Talip Türcan, "Şeriat", 38/571-572; İlhami Güler, "Din, İslam ve Şeriat", *İslâmiyât* 1, 4 (1998), 64.

⁵⁶ Mâide, 5/48; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dımaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem /Dâru's-Samiyye, 1412), "şeri'at", 450.

⁵⁷ Talip Türcan, "Şeriat", 38/572.

⁵⁸ "ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" Sonra seni (Ey Muhammed) emirden bir şeriat (açık bir yol, bir metot, bir kanun) üzerine kıldık. Şimdi sen ona uy, bilmeyenlerin hevalarına uyma.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîhayni* thk.

dönemde şeriatın sadece dinin zahiri yönleriyle ilgili olduğu ve esas olan dinin iç yapısındaki hakikatler olduğu anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşünce zamanla bazı kesimlerde şeriat ile hakikatin birbirlerine muhalif olabileceği anlayışına götürmüştür. İslam alimleri asırlar boyunca bu anlayışla mücadele etmiştir. Mesela İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) zahir ve batın hükümlerin asla birbirleriyle çelişmeyeceğini "Hakikat, şeriate zıddır," veya "bâtın zâhire muhaliftir" gibi iddiaların kişiyi küfre yaklaştırdığını belirtmiştir.⁶⁰ Gazzâlî'ye göre hem zahirî hükümler hem de bâtinî hakikat aynı ilahî kaynaktan gelmiştir. Dolayısıyla birinin diğerine zıt olması, dolaylı olarak Allah'ın kendi hükmünde çelişki bulunduğu anlamına gelir. Bu ise ilahî hikmet ve kemal sıfatına aykırı olduğu için küfre yaklaşan bir düşüncedir.

İmam Rabbânî de aynı doğrultuda açıklamalar yapmıştır. Ona göre hakikat, şeriatın ayrı bir şey değildir; bilakis şeriatın özüdür. Tarikat ise, insanı bu şeriatın hakikatine ulaştıran yoldur. Bu bakımdan şeriat, tarikat ve hakikat birbirinden bağımsız üç alan değil, aynı hakikatin farklı mertebeleridir. Kişi, şeriatın hakikatine ulaşmadan önce onun sadece suretine, yani dış görünüşüne sahiptir. Şeriatın hakikatine ulaşmak, ancak nefsin itmi'nan mertebesine, ulaşmakla mümkündür. Bu mertebeye erişmeden önce insanın imanı da sadece suret düzeyindedir; itmi'nan hâline gelince imanın hakikati tahakkuk eder.⁶¹ Nitekim fıkıh usulünde de bu bakış açısı çerçevesinde şeriat hükümleri; itikadi hükümler, ameli hükümler ve ahlaki hükümler olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutulmuştur.⁶² Böylece şeriatın yalnızca zahirî hükümlerden ibaret olmadığını; bilakis inanç, amel ve ahlâk boyutlarını kuşatan bütüncül bir ilahî sistem anlamına geldiği ifade edilmiştir.

Batılılaşma cereyanının etkin olduğu seküler anlayışlarının güç bulduğu son iki asırlık süreçte ise birçok İslami kavramın anlayışlarında tahrifler meydana geldi. Bu süreçte tahrife uğrayan en önemli kavramlardan biri de şeriat kavramı oldu. Bu dönemde ilk olarak şeriat, dinin sadece ameli hükümleriyle sınırlandırıldı. Akabinde özellikle şekil kısmı ve ceza hukuku ile ilgili bir anlayışa indirgendi. Bu süreçte şeriat hükümlerinin çoğunun içtihadı dayalı olduğu, Kuran hükümlerinin ise tarihsel olduğu ve sonraki dönemler için sadece bir tavsiye hükümler niteliğinde olduğu görüşü dile getirildi.⁶³

Tecdîd kararı: Kavramsal tahrif; lafzın aslî delaletinden (vaz'î anlam) ve şer'î makâsıdından (hıfzû'd-din, hıfzû'l-akl vb.) kopuşla başlar. Sön asırda geline duruma göre şeriat kavramı artık tahrife maruz kalacak şekilde sınırlandırılmış ve içerdiği anlamın tam aksine anlaşılır bir hal almıştır. Bu sebeple tecdide ihtiyaç duymaktadır. Şöyleki;

1. Vaz'î/Aslî anlamdan kopma veya aşırı uzaklaşma: Kelimenin dilbilimsel kökeninden, ilk yerleştirildiği (vaz'î) anlamından veya temel dilsel çağrışımlarından radikal bir kopuş yaşamasıdır.

Şeriat, Arap dilinin doğal ses-anlam uyumuyla örülmüş olup fiziksel su yollarından metafizik hakikat yollarına uzanan canlı bir bütünlük anlamını vermektedir. Fakat tarihsel süreç içinde şeriatın genel ve şeffaf anlamı katı, şekil ve ceza uygulamalarına indirgenmiş ve zıt anlamıyla tahrif edilmiştir. Öyleyse bu kavramın tarihsel serüveninin geniş kitlelere ulaştırılarak zihinlerde yeniden anlamlandırılması ve kelimenin içindeki şırlıtının yeniden insanlara duyurulması gerekmektedir.

2. Nasslardaki (Kur'an ve Sünnet) kastedilen anlamdan sapma: Kavramın Kur'an ve Sünnet gibi temel İslami metinlerde kastedilen özel, bağlamsal veya terimsel anlamından uzaklaşması da tahrife evrildiğini göstermektedir. Şeriat kavramının çok sayıdaki insanın zihnindeki anlamı naslarda kastedilen anlamından farklıdır. Şeriat kavramı Kur'an'da daha geniş anlamlarda kullanılmışken, zamanla özellikle İslam ceza hukuku bağlamında dar bir anlam kazanmıştır. Şeriatın Kur'an'daki

⁶⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/100.

⁶¹ Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *Ariflerin Halleri*, çev.: Necdet Tosun (İstanbul: Sufi Kitap, 2010), 71.

⁶² Abdulvehhâb Hallâf, *'İlmü uşûli'l-fıkıh* (y.y: Mektebetü'd-Da'Ve, ts.), 32.

⁶³ Örnek olarak bkz. "Neşet Çağatay, Şeriatle İslam Aynı Şey Değildir", *Güncel Gastroenteroloji*, 2/2 (Haziran 1998), 5-9; <https://eksisozluk.com/seriat--52618> (Son Erişim 07.10.2025)

kullanımı, genelde bir yol, yaşam tarzı ve Allah'ın hükümleri doğrultusunda hareket etme anlamını kapsar. Mesela "Sonra seni de iş ve din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin arzularına uyma."⁶⁴ ayetinde şeriat, genel anlamda Allah'ın koyduğu yol, yaşam tarzı ve ilahi hükümler olarak ifade edilir. Buradaki şeriat kavramı sadece ceza hukuku değil, Allah'ın dini hükümlerinin tümünü kapsar. Kur'an'da şeriat kelimesi, insanları Allah'a yaklaştıran bir yaşam tarzını, doğru yolu ve ilahi emirleri kapsar.

3. Şer'i makâsiddan uzaklaşma veya çatışma: Kavramın güncel yorumunun veya uygulamasının, İslam hukukunun temel hedefleri (canın, aklın, dinin, neslin ve malın korunması) ile çelişmesi veya bu amaçlara hizmet etmemesidir.

Şeriatın mevcut anlamı şeri maksatlara aykırıdır. Çünkü şeriatın mevcut anlamı, maksadın ruhundan ziyade şekline ve normatif katmanına indirgenmiştir. Günümüzde "şeriat" denildiğinde çoğu zaman yalnızca hukukî yaptırımlar, cezalar veya kurallar manzumesi anlaşılmakta; oysa şeriatın asli gayesi, insanı ıslah etmek, toplumu adalet ekseninde inşa etmek ve kulluğu kemale erdirmektir.

3.3.2. Cihad Kavramı

Semantik Seyir: Cihad, "güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak"⁶⁵ manasındaki cehd (جهد) kelimesinden türemiş olup "câhede" fiilinin mastarıdır. Lügat olarak: "Kişinin savaşta, sözde veya herhangi bir konuda gücü yettiği ölçüde bütün gayretini ortaya koyması" anlamına gelmektedir.⁶⁶ Dini bir terim olarak ise cihad, kişinin açık düşmanlara, şeytan ve nefis gibi gizli düşmanlara tüm gücünü sarfetmesidir.⁶⁷ Bu mücadele; dini öğrenme, onunla amel etme, başkalarına öğretme, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, İslam'ı tebliğ etme, nefisle ve dış düşmanlarla mücadele etme gibi birçok konuyu içine alır.⁶⁸

İslamiyet'in zuhurundan önce cihad, "bir işte çok çaba göstermek ve düşmanlara karşı savaşmak" gibi neredeyse benzer anlamlarda kullanılmaktaydı.⁶⁹ İslamiyet'le birlikte bu kelimeye ulvi bir amaç ve niyet şartı eklenmiş; böylece cihad, Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik, meşruiyet sınırları tayin edilmiş bir mücadele (fi sebîlillâh) terimi anlamını kazanmıştır.

Kur'an'ın cihadı konu edinen birçok âyetinde Allah yolunda fiilî cihad, (mallarla ve canlarla yapılan cihad) öne çıkmaktadır.⁷⁰ Bununla birlikte, cihad kavramı bazı Kur'an âyetlerinde sadece "cehd" (gayret gösterme, çabalama) lügavi kökü anlamında da kullanılmıştır.⁷¹ Hadislerde ise cihad, dış düşmanla yapılan fiilî mücadeleyle sınırlı olmayıp müminin sözlü mücadelesi ve nefsiyle verdiği içsel mücadeleyi de içermektedir.⁷²

Cihad kavramı, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren siyasi, askeri ve sosyal şartlara bağlı olarak semantik bir değişim yaşamıştır. Kavramın hukukî olarak askerî yönü öne geçmiş, nefis-mücadele boyutu tasavvuf ve ahlak kitaplarına kaymıştır. Sözlü cihad ise, fiilî mücadeleye göre daha az vurgulanmış ve genellikle emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi pratik uygulamalarla yerine getirilmiştir.

Cihad kavramı etrafındaki farklı yorumlar ilk kez hicrî ikinci asra doğru belirgin hâle gelmiştir. Bu dönemde Hicaz fukahası ile Irak ve Şam fukahası arasında yaklaşımlar ayrılmıştır. Hicaz fukahası, Arap Yarımadası'nın müşriklerden arındırılması için yürütülen ve Hz. Peygamber'in Medine dönemindeki siyasi-dini birlik hedefine dayanan siyaseti genelleştirerek, cihadı tüm dünyayı şirkten temizleme şeklinde yorumlama eğilimindeydi. Irak ve Şam fukahası ise içinde yaşadıkları çok dinli,

⁶⁴ Câsiye, 45/18.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "chd", 3/133.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "chd", 3/135.

⁶⁷ İsfahânî, Ebû'l-el-Müfredât, "chd", 208.

⁶⁸ Ahmet Özel, "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 527.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kurt, *Kur'an'da Cihad* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 49-52.

⁷⁰ Tevbe, 9/41. وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

⁷¹ Ankebût, 29/8. وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا

⁷² Beyhâkî, *Sünenü'l-kübrâ*, 13/454. وَالْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ

çok kültürlü ve karmaşık siyasi yapıların etkisiyle daha barış, sulh ve anlaşma odaklı; uluslararası ilişkiler bakımından daha esnek ve evrensel bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu farklı bakışların sonucu olarak Hicaz fukahası, cihadın illetini şirk olarak görmüş; buna karşılık Irak ve Şam fukahası, cihadın asıl amacının fitne ve fesadı ortadan kaldırmak olduğunu savunmuştur.⁷³

Bu dönem, cihad kavramı için daralmanın başlangıcıdır; fakat “tahrif” denemez. Fıkıh ilmi, doğası gereği ameli hükümlere odaklandığı için cihad kavramı fakihlerin literatüründe çoğunlukla kıtal ile özdeşleşmiştir. Ancak İslâm’ın cihad anlayışı için tasavvufun nefisle mücadeleyle merkeze alan açıklamaları ve hadislerdeki çok katmanlı anlamları ortaya koyan yorumları da beraber okumak gerekir. Bu sebeple cihadın hakiki mahiyetini ortaya koymak için yalnızca fikhî tanımlara bağlı kalmak yeterli değildir; tüm İslami ilimler birlikte ele alınmalıdır.

Cihadın tahrif edildiği ilk örneklerden biri, cihadın silahlı mücadeleyi de içeren anlamının cihadın ilk aşaması olarak anlaşılmasıdır. Halbuki fıkıh eserlerinde belirtildiği gibi cihad, hasen liaynihi (zatı itibarıyla) meşru kılınmış bir fiil değildir; zira cihad, aslında öldürme ve anlaşmazlıklar içermektedir. Ancak Allah’ın kelimesini yüceltmek, dinini aziz kılmak ve kullardan fesadı defetmek için meşru kılınmıştır.⁷⁴

İkinci tahrif örneklerinden biri de fitneye karşı mücadele emrinin insanları zorla Müslüman yapma şeklinde yanlış anlaşılmasıdır. Batılı araştırmacıların büyük çoğunluğu, cihadı zorunlu bir yükümlülük olarak tüm dünya Müslüman oluncaya veya İslâm hâkimiyetine boyun eğinceye kadar süren bir savaş şeklinde yorumlamışlardır. Dünyanın Dârü’l-İslâm ve Dârü’l-Harb şeklinde ikiye ayrılması da bu algıyı destekleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵ “Dinde zorlama yoktur”⁷⁶ ayetinin Medine döneminde, yani Müslümanların artık askerî ve siyasî açıdan güçlü olduğu bir zamanda inmesi,⁷⁷ bu ilkenin geçici olmadığını açıkça gösterir.

Batı kaynaklarının hemen tamamında cihadın, tüm dünya Müslüman oluncaya veya İslâm hâkimiyetine boyun eğinceye kadar Müslüman olmayanlarla savaşmak anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Bu sebeple kavramda tahrif bu çalışmalarla başlamıştır. Oysa Kur’ân ve hadislerde savaşın meşruiyet sebebinin düşmanın tecavüzü olduğu, Müslümanlara karşı savaşmayanlarla çatışmanın ve yalnızca Müslümanlığı kabul etmediği için birini öldürmenin câiz olmadığı açıkça belirtilmiştir. Ne var ki, bazı Batılı araştırmacılar bu gerçekleri göz ardı etmiş veya yeterince dikkate almamıştır. Bu durum, cihad kavramının tahrif edilmesinde söz konusu çalışmaların önemli bir etken olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁷⁸

Tecdid Kararı: Bugüne kadar ele aldığımız tarihî süreç, fikhî sınırlamalar ve kavramın daraltılması, ayrıca Batı kaynaklarında yanlış yorumlanması ışığında, cihad kavramının tecdide ihtiyaç duyduğu açıkça görülmektedir. Tecdid, kavramın Kur’ân ve sünnet çerçevesinde hem fiilî hem de manevî boyutlarıyla doğru anlaşılmasını sağlamayı, tarihî daralmalar ve tahrifler karşısında onun asli mahiyetini yeniden ihya etmeyi amaçlamaktadır. Böylece cihad hem fikhî ölçülere uygun hem de ahlâkî ve toplumsal yönleriyle dengeli bir şekilde yeniden anlaşılabilir.

3.3.3. Hac Kavramı

Semantik Seyir: Sözlükte tazim edilen kişiyi kastetmek demektir.⁷⁹ Buna göre kelimenin ilk anlamı “kastetmek, yönelmek” veya “tazim için bir yere yönelmek demektir. Ancak sıradan bir kast değil de tazim amaçlı bir kast söz konusudur.⁸⁰ Hac ibadetinin yapıldığı bölgenin Mescid-i Haram’da

⁷³ Mehmet Görmez, “Tanımlama Kudreti Elimizden Alınmak İstenen Kavram: Cihad”, *Teklif Dergisi* 14(Mart 2024), 73.

⁷⁴ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâî, *Tebyînü’l-hakâ’ik Şerhu Kenzü’l-dekâ’ik* (Kahire: Matbaa’atü’l-Kübra’l-Emiriyye, 1313), 3/241.

⁷⁵ Saffet Köse, “Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9(2007), 30.

⁷⁶ Bakara, 2/256. لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ

⁷⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 5/409.

⁷⁸ Ahmet Özel, “Cihad”, 7/531.

⁷⁹ Ferâhîdî, *Kitâbü’l-Ayn*, 3/9.

⁸⁰ Ferâhîdî, *Kitâbü’l-Ayn*, 3/9.

bulunması ve burada Kabe'nin ziyaret edilmesi kutsal bir amaç taşımaktadır. İşte bu sebeple terim olarak şu şekilde tarif edilmiştir. "Şer'î bakımdan hac, dinin büyük rükünlerinden birini eda etmek için, ta'zim maksadıyla Beyt (Kâbe)'i ziyaret etmeyi ifade eder. Bu ise ancak bir niyet, azim ve uzun bir mesafeyi katetmekle gerçekleşir. Dolayısıyla bu isim (hac), şer'an konulmuş olmakla birlikte, içinde lügat anlamını da barındırmaktadır.⁸¹ Bu yönüyle hac kavramı, yukarıda belirttiğimiz "şeri terim hâline gelmesine rağmen vazi anlamını koruyan kelimeler" kategorisine güzel bir örnektir.

Bunun dışında tarih boyunca hac, anlam kaymalarına maruz kalmamıştır. Hac herhangi bir yere yönelme anlamına gelirken kutsal bir bölge olan Kâbe'ye yönelme anlamında kullanılmaya başlanmış ve İslam'la birlikte belirli bir zaman içerisinde sadece Kâbe'ye gidip orada belirli ritüelleri olan bir ibadet yapma anlamıyla sınırlandırılmıştır.⁸²

Tecdid kararı: Hac kavramında anlam sapması denilecek bir süreç oluşmamıştır. Çünkü kelime semantik değişim yaşamıştır. Ancak İslamiyet'le birlikte hac kavramı terim haline gelirken kısmen daralma yaşanmıştır. Ancak bunlar tahrif değildir; aksine, kavramın yüceltilmesi veya özel anlamda kullanılması sürecidir. Çünkü İslam dininin geldiği dönemde kavramlar, sözlük anlamlarıyla çok sıkı bir ilişki içerisindeydi. Bununla birlikte asırlar sonra bazı kavramların anlamında tahrif meydana gelirken diğerlerinde anlam kayması yaşanmamıştır

Değerlendirme

Haccın şariat ve cihad gibi değişik anlam sapmalarına maruz kalmadığı görülmektedir. Bu durum, bazı İslami kavramların tecdidini gerektiren bazıları kavramlar için tecdidin gerekmediğini göstermektedir. Kanaatimize göre haccın şariat ve cihad gibi tahrife maruz kalmaması şu gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır:

1. Şariatın soyut, haccın somut anlam içermesi: Hac, tavaaf, sa'y, vakfe gibi fiziksel ve ölçülebilir eylemlerden oluşur. Bir ibadetin ne zaman, nerede ve nasıl yapılacağı çok kesin tarif edilmiştir. Bu somutluk, farklı yorum ve anlam kaymalarına neredeyse hiç yer bırakmaz.

2. Hz. İbrahim'den beri değişmemiş olması: Haccın temel yapısı, Hz. İbrahim'in (a.s.) tevhidî davetine dayanır. İslam geldikten sonra, Cahiliye döneminin putperestlik unsurları temizlenmiş, ancak Kâbe'ye yönelme, Safa-Merve ve Arafat'ta vakfe gibi esas ritüeller korunmuştur. Bu binlerce yıllık kesintisiz gelenek, Haccın ruhunu ve anlamını sabitlemiştir.

3. Kaynaklarda da tek anlamda kullanılması: Hac, felsefi veya tasavvufî metinlerde şariat, tarikat ya da hakikat gibi sistematik bir bütünlük olarak nadiren kullanılır. Daha çok, iman ve ibadetin zirvesi olan özel bir görev olarak ele alınır. Bu da kavramın sadece kendi dar, ibadet merkezli anlamında kalmasını sağlamıştır.

Sonuç

Sosyal bir varlık olarak insanın hem sosyal yapı hem de zihinsel anlamda değişimi kaçınılmazdır. Uzun zaman dilimi içerisinde insanların zihin dünyalarında ve sosyal hayatlarında değişimler meydana gelebilmektedir. Ancak bu değişimlerin bir kısmı insanlığın tekamülünün bir sonucu olarak faydalı iken diğer kısmı, aslından kopma ve tamamen başkalaşma anlamındaki zararlı değişimlerdir. Dini ilkeler ise vahye dayandığından genel olarak değişmez hükümler içermektedir. İnsandaki bu değişim ve dönüşüm karşısında dinî ilkelerin evrenselliğini korumanın yolu, tahrife maruz kalan anlayışların belirli zaman dilimlerinde yenilenmesinden geçmektedir. Dini algıdaki değişim ve dönüşüm, kavramlara da yansıtılabilmekte ve kavramın sünnete uygun olan anlamı zihinlerde zamanla kaybolabilmektedir. Bundan hareketle tecdid, önemli bir vecibe olarak görülmüştür. Dönemin tüm anlayışlarını tashih etme görevi hadiste de belirtildiği üzere müceddidlerin işidir. Bununla birlikte her Müslüman, sünneti koruma ve bidatlerle mücadele bağlamında asla dönüş faaliyetinde bulunmalıdır.

⁸¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, el-Mebsûṭ (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 4/2.

⁸² Cürçânî, *Ta'rifât*, 82.

Bu çalışmada, tecdid faaliyetinin kavramlar düzeyinde de gerekli olduğu, örnek kavramlar üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Kavramları özüne uygun biçimde anlamının, tecdidin zorunluluğunu ortaya koyan temel bir unsur olduğu vurgulanmıştır. Öncelikle tecdidin genel yöntemleri ele alınmış, ardından kavramlar özelinde tecdidin metodolojisi açıklanmıştır. Teorik çerçevenin ardından, şeriat, cihad ve hac kavramları 'açıklama ve uygulama örneği' kapsamında detaylı biçimde incelenmiştir.

Herhangi bir kavram, asıl anlamından kopmuş, naslardaki kastedilen anlamından sapmış veya şer'î maksatlarla çelişmişse tahrif edilmiş sayılır. Bu durumda kavramın tashihi ve tecdidi gerekir. Araştırmamız sonucunda, Hac kavramının tarih boyunca anlamında bir bozulma olmadığı ve bu nedenle tecdide gerek olmadığı, buna karşılık şeriat ve cihad kavramlarının anlam daralması ve yanlış yorumlar nedeniyle tecdide ihtiyaç duyduğu tespit edilmiştir. Bu durum, kavramsal tecdid denemesinin her zaman tashih ile sonuçlanmayacağını göstermektedir.

İslâmî kavramların kapsamlı bir incelemeye tabi tutularak asıl anlamlarına döndürülmesi uğraşının bir vecibe olduğu izahtan varestedir. Bizim yalnızca üç kavramla sınırladığımız bu çalışmanın, aynı metodoloji ve titizlikle diğer kritik İslami kavramlara da uygulanması gerektiğini düşünmekteyiz. Kavramların yanlış bilinmesinin cehaletin bir türü olduğu ve cehaleti ortadan kaldırma vecibemizin olduğu şuuruyla hareket etmeliyiz. Bu bağlamda, nesnelerin zamanla yıpranması gibi, kavramların anlamlarının da tarihsel ve sosyal etkenlerle semantik sapmaya uğraması doğal bir süreç olarak kabul edilmelidir. Ancak bu doğallık, sorumluluğumuzu ortadan kaldırmaz. Kavramsal tecdid, nesneleri tamir etme eylemine benzer şekilde, bozulmaya uğramış bu anlamları tashih etme (düzeltme) ve aslî maksadına iade etme sorumluluğumuzun bir yansımasıdır. Baş döndürücü bir şekilde değişen dünyada evrensel bir özellik taşıyan İslam hukukunun temel maksatlarından sapmamak kaydıyla, makul sınırlar içinde tecdid anlayışlarına ve arayışlarına olan ihtiyaç kaçınılmazdır. Bu çalışmamızla bu ihtiyacın bir nebze de karşılandığı düşünülmektedir.

Bu çalışma, temel olarak fıkhi hükümlerin doğrudan değiştirilmesini hedeflememekle birlikte, anlam kaymasına uğramış kavramların aslî semantik kökenlerine döndürülmesi sonucunda, dolaylı etkilere zemin hazırlayacaktır. Özellikle günümüzde, tahrif edilmiş bu kavramlar üzerinden yapılan hüküm çıkarımlarının (istidlâl) yeniden ve eleştirel bir gözle incelenmesi kaçınılmaz hale gelecektir

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1416/1995.
- Ağırman, Cemal. "Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye Göre Sünnet-i Hasene Hadisi Bağlamında Dinde Tecdid İmkânı, Alanı ve Sınırları". *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri*. Düzce: Düzce Belediyesi ve İlahiyat Fakültesi, (2007.): 679-689.
- Aslan, Bedri. *İslam Hukukunda Tecdid*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Aslan, Mehmet Selim. "Fıkıh Usulünde Tecdid Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme". *İslam ve Toplum III*, ed. Fikret Karaman. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, (2019). 519-534.
- Bekrî, Ahmed Mahmud. "Tecdidü mefhûmî'l-elfâz fî's-Sünneti'n-nebeviyye ve eseruh fi't-terbiyyeti's-sulûkiyye". *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*. 4/4 (Cemâziyelevvel 1443/2021), 1115-1179.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir el-Atâ 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2003.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.
- Çağatay, Neşet. "Şeriatle İslam Aynı Şey Değildir". *Güncel Gastroenteroloji*. 2/2 (Haziran 1998). 5-9.
- Çeri, Mehmet. *Arap-İslâm Düşüncesinde İhyâ ve Tecdid*. Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Çetin, Nihat M. "Arap-Dil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/276-309. İstanbul: TDV

- Yayınları, 1991.
- Duman, Soner, Jabari, Shaker. "Çağdaş Dönemde Usûl-İ Fıkhnın Yenilenmesi Tartışmaları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 20/1 (Mart 2020): 199-233.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muhadramûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Erdem, Mehmet. "Serhendi'nin Tecdit Yönteminde Fıkhnın Yeri". *Dini Araştırmalar* 9/26 (Aralık 2006), 297-316.
- Esen, Muammer. "Dini Düşünce de Tecdit". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2009): 39-52.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî vd. 8 Cilt. y.y: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.
- Görgün, Tahsin. "Tecdid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/234-239. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Görmez Mehmet. "Tanımlama Kudreti Elimizden Alınmak İstenen Kavram: Cihad". *Teklif Dergisi* 14(Mart 2024), 64-83.
- Güler, İlhami. "Din, İslam ve Şeriat". *İslâmiyât* 1, 4 (1998), 53-76.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmü usûlî'l-fıkhn*. y.y. Mektebetü'd-Da'Ve, ts.
- Hata, İbrahim. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesine Modern Yaklaşımlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-, *el-Müfredât fî ğarîbî'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dimaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem /Dâru's-Şamiyye, 1412.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414/1993.
- İbn Fâris Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyîsî'l-luġa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İzz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *Kavâ'idü'l-aḥkâm fî meşâliḥi'l-enâm*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1414/1991.
- Karadâvî, Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah. "Tecdîdü'dîn fî dav'î's-sünne". *Mecelletü Merkezi buhûsî's-sünne ve's-sîre*. 2(1408-1987.), 11-44.
- Köse, Saffet. "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9(2007), 37-70.
- Kurt, İsmail. *Kur'ân'da Cihad*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Özdenören, Rasim, "Reform ve Tecdit". *Diyanet Aylık Dergi*. 242 (Şubat 2011), 16-18.
- Özel, Ahmet. "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Rabbânî, İmam, Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. *Ariflerin Halleri*. çev.: Necdet Tosun. İstanbul: Sufi Kitap, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir *Muḥtârü's-Şihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Sa'dî, Ebû Habîb. *el-Kâmûsü'l-fikhî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâṭi'u'l-edille fî'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1999.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûṭ*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *et-Tenbîh (et-Tenbî'e) bi-men yeb'aşühullâhü 'alâ re'si külli mi'e*. thk. Abdulhamîd Şânûhe. Beyrut: Dâru's-Sika li'n-Neşr ve't-Tevzî, ts.
- Şener, Mehmet. "Ahkâmın Değişmesi ve Buna Etki Eden Faktörler". *DE.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8(1994), 9-23.
- Şerefi, Muhammed Abdülmecîd es-Süsve. "Tecdîdü usûli'l-fıkh". *Mecelletü'l-Câmiati's-Şârika li'l-ulûmi's-şer'îye ve'l-insâniyye* 3/2 (Cemaziyelevvel 1428/2002), 327-371.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. y.y: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî. *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan.1417/1996.
- Telkenaroğlu, Merter Rahmi. "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reforma Karşı Tecdit" Ya Da "Başkalaşmadan Yenileşme" Tasavvuru". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2013), 139-164.
- Türcan, Talip. "Şeriat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/571-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Türk, İdris, Savaş, Nuh, Karataş, Ali. "İslam Düşüncesinde Tecdit-Meşrûiyyeti, Alanları ve Şartları". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(Mart 2014), 102-125.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/501-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldırım, Kadri. "Eyyâmu'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Ekim2008), 125-154.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el Hüseyinî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. y.y: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîî *Tebyînü'l-hakâ'ik Şerhu Kenzü'd-dekâ'ik*. 6 Cilt. Kahire: Matbaaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313.